

İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber Sonrası Süreçte Kur'ân Tarihi

The History of the Qur'ân After the Prophet Muhammad According to the Sources of Islamic History

Mustafa Necati BARIŞ

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı
Associate Professor, Ankara Hacı Bayram Veli University Faculty of Islamic Sciences
Department of Siyar al-Nabi and Islamic History
Ankara/Türkiye
mnecati.baris@hbv.edu.tr | orcid.org/0000-0001-5727-1715

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 30 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi | Accepted: 18 Aralık / December 2023

Yayın Tarihi | Published: 30 Aralık / December 2023

Atıf | Cite as: Mustafa Necati Barış, "İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber Sonrası Süreçte Kur'ân Tarihi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51 (Aralık 2023/2), 161-176.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Suleyman Demirel University Faculty of Theology Isparta/Turkey

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyatdergisi@sdu.edu.tr

İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber Sonrası Süreçte Kur'ân Tarihi

Öz

Genel kabule göre 610 yılında indirilmeye başlanan Kur'ân-ı Kerîm, takriben yirmi üç yıl boyunca farklı zaman aralıklarında Cebrâil aracılığı ile Hz. Muhammed'e indirilmiş, ilk andan itibaren ezber ve yazı yoluyla kayıt altına alınmış, Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilmiş, Hz. Osman'ın hilâfet yıllarında çoğaltılmış, Emevîler zamanında imlası tamamlanmış ve bugüne kadar orijinalliği bozulmadan gelmiş tek kutsal kitaptır. Ancak bu genel kabul, diğer kutsal metinlerde olduğu gibi söz konusu kitabın otantikliği ya da özgünlüğü tartışmalarına engel olamamıştır. Farklı gayelerle yapılan bu tartışmaların birçoğunda tarafların kendi görüşünü desteklemek için değişik bilgi ve belgeleri kendi bakış açıları doğrultusunda kullandığı görülmektedir. Bu çalışmada ise ilgili tartışmalara temas edilmeden yalnızca Müslüman tarihçilerin eserlerinde Kur'ân'ın Hz. Peygamber sonrası tarihi ile ilgili ne tür rivayetlere yer verildiği ve bu rivayetlerden nasıl bir sonuç elde edilebileceği konu edilecektir. Çalışmamız, "Kur'ân'ın Cem' Edilmesi, Kur'ân'ın Çoğaltılması, Kur'an'ın Noktalanması ve Harekelenmesi" olmak üzere üç ana bölümde ve yalnızca meğâzî, siyer, genel tarih, şehir tarihi, futûhât, ensâb, tabakât ve vefeyât türündeki İslâm tarihinin ana kaynaklarından istifade edilerek kaleme alınmıştır. Zira ele aldığımız konu hakkında İslâm tarihçilerinin ne söylediklerini ve bu söylenenler üzerinden nasıl bir Kur'ân tarihi algısı ortaya çıktığını gözler önüne sermek ana hedefimizdir. Bununla birlikte gerekli durumlarda, bir tarihçinin ana kaynakları hiyerarşisinin ilk sıralarında yer alan tefsir ve hadis ilimlerinin ilk kaynaklarından da istifade edilmiştir. Ancak söz konusu kaynaklara, daha çok tarihçilerin onlara yapmış oldukları atıfları teyit etmek, tarih kaynaklarında yer alan bir takım bilgilerin kökenine inmek veya sağlamasını yapmak için müracaat edilmiştir. Yine son dönemde yazılmış araştırma-inceleme türü çalışmalardan da önemine binaen zaman zaman yararlanılmıştır. Müslüman tarihçilere göre Kur'ân'ın cem' edilmesi, Hz. Ebû Bekir'in hilâfet yıllarında vuku bulmuştur. Uhud'dan sonra Müslümanların en çok kayıp verdiği Yemâme Savaşı'nı müteakiben Hz. Ömer'in teklifiyle başlayan çalışmalar, Zeyd b. Sâbit ve Hz. Ömer'in koordinesinde yürütülmüş ve hakkında şüphe duyulan âyetler için iki şahit istenmiştir. Adına *es-Suhuf* denilen iki kapak arasına alınmış bu Kur'ân, halifeye teslim edilmiş ve söz konusu mushaf, Hz. Ebû Bekir'in ölümünden sonra ikinci halifeye, onun vefatının ardından da Hz. Ömer'in kızı ve aynı zamanda Allah Resûlü'nün eşi Hz. Hafsa'ya geçmiştir. Kur'ân'ın çoğaltılması ile ilgili ilk girişim Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde baş gösteren Müslümanlar arasındaki kıraat farklılıkları, Huzeyfe b. Yemân tarafından halifeye aktarılmış ve onun önerisiyle Müslümanlar arasındaki bu ayrılığı sona erdirmek için Zeyd b. Sâbit başkanlığında 12 kişilik yeni bir heyet oluşturulmuştur. Hz. Osman'ın talimatları doğrultusunda Hz. Hafsa'nın elindeki mushaf ve Kureyş lehçesi esas alınarak büyük şehirlere gönderilmek üzere yeni mushaflar yazılmıştır. Hazırlanan mushaflar İslâm coğrafyasındaki eyalet başkenti statüsündeki şehirlere gönderilmiş ve Müslümanlardan ellerindeki diğer mushafları imha edilmek üzere teslim etmeleri istenmiştir. Heyetin

çalışmalarının ardından Hz. Hafsa'ya iade edilen mushaf da onun vefatından sonra Medine valisi Mervân b. Hakem tarafından ortadan kaldırılmıştır. Kur'ân'ın imlâsına dair ilk çalışmalar ise Irak valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından Ebü'l-Esved ed-Duelî'ye yaptırılmıştır. Bu doğrultuda Kur'ân'daki kelimelerin sonlarına harekelerini belli etmek üzere noktalar konulmuştur. Fakat yapılan bu çalışmalar da bir süre sonra yanlış okumaların önüne geçememiştir. Bu defa da Abdülmelik b. Mervân'ın Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî önderliğinde Nasr b. Âsım ile Yahyâ b. Ya'mer birbirine benzer harfleri noktalararak yeni mushaflar yazmış ya da yazdırmışlar ve hazırlanan bu mushaflar Haccâc tarafından büyük şehirlere ve Medine'ye gönderilmiştir. Sonraki süreçte ise Halîl b. Ahmed günümüzde de kullanılmakta olan harekeleri ve diğer noktalama işaretlerini geliştirmek suretiyle mushaf çalışmalarına hemen hemen son halini vermiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Kur'ân Tarihi, Müslüman Tarihçiler, Cem', Çoğaltma, İmlâ.

The History of the Qur'ân After the Prophet Muhammad According to the Sources of Islamic History

Abstract

According to the general acceptance, the Qur'ân, which began to be revealed in 610, was revealed to Prophet Muhammad through Jabrâ'il at different time intervals for about twenty three years, recorded by memorization and writing from the first moment, collected during the reign of Caliph Abu Bakr, reproduced during the caliphate of Uthman, spelled during the Umayyad period, and its originality was preserved until today. However, this general acceptance has not prevented the discussions about the authenticity or originality of this book, as is the case with other sacred texts. It is seen that in many of these debates held for different purposes, the parties use different information and documents from their own perspectives to support their own views. In this study, without touching on the relevant discussions, only what kind of narrations about the post-Prophet history of the Qur'ân are included in the works of Muslim historians and what kind of results can be obtained from these narrations will be discussed. Our study has been written in three main sections, "Compilation of the Qur'ân, Copying of the Qur'ân, Orthography of the Qur'ân" and only by making use of the main sources of Islamic history such as magâzi, siyar, general history, city history, futûhât, ansâb, tabaqât and wafayât. Because it is our main goal to reveal what Islamic historians have said about the subject we are discussing and what kind of perception of the history of the Qur'ân emerges based on what has been said. However, when necessary, it has also been used in the first sources of tafsir and hadith sciences, which are at the top of a historian's main sources hierarchy. However, these sources were mostly applied to confirm the references made by historians to them, to get to the root of some information in the historical sources or to provide them. Again, due to the importance of research-examination type studies written recently, it has been benefited from time to time. According to Muslim historians, the compilation of the Qur'ân took place during the years of Abu Bakr's caliphate.

Following the Battle of Yamāmah, in which Muslims suffered the most casualties after Uḥud, the studies started with the proposal of ‘Umar, was carried out under the coordination of Zayd b. Thābit and ‘Umar and two witnesses were requested for the verses about which there was doubt. This Qur’ān, which was enclosed between two covers and called *al-Suhuf*, was handed over to the caliph. After the death of Abu Bakr, it was passed on to the second caliph, and after his death to Hafsa, Umar’s daughter and the wife of the Messenger of Allah. The first attempt to reproduce the Qur’ān took place during the reign of Caliph ‘Uthman. The recitation differences that emerged among the Muslims in this period were communicated by Hudhayfah b. Yemān to the Caliph Uthman. Upon his suggestion, a new committee of 12 people was formed under the chairmanship of Zayd b. Thābit in order to end the differences in recitation among the Muslims. In line with Caliph ‘Uthman’s instructions, new mushafs were written to be sent to big cities based on the mushaf in Hafsa’s hand and the Quraysh dialect. The prepared mushafs were sent to the cities in the status of provincial capitals in the Islamic geography and the Muslims were asked to hand in their other mushafs for destruction. The mushaf, which was returned to Hafsa after the work of the committee, was also destroyed by Marwan b. Hakam, the governor of Medina, after her death. The first studies on the orthography of the Qur’ān were commissioned by the governor of Iraq, Ziyād b. Abīh, to Abū al-Aswad al-Duelī. In this direction, dots were placed at the end of the words in the Qur’ān to indicate their letters. However, these studies could not prevent misreadings after a while. This time, under the leadership of Hajjāj b. Yūsuf al-Saqafi, the governor of Iraq of ‘Abd al-Malik b. Marwan, Nasr b. ‘Asim and Yahyā b. Ya‘mer wrote or dictated new mushafs by punctuating similar letters, and these mushafs were sent to the big cities and Medina by Hajjāj. In the following period, Khalīl b. Ahmad almost finalized the works of the mushaf by improving the spellings and other punctuation marks that are still used today.

Keywords: History of Islam, History of the Qur’ān, Muslim historians, Compilation (Cam’), Copying, Orthography.

Giriş

İlâhî vahyin söze ve yazıya dökülerek bugün elimizdeki Mushaf’a dönüşmesi sürecinin tetkik edilmesi, Kur’ân araştırmalarındaki temel ilgi alanlarından birini teşkil etmektedir. Müslüman âlimler, ilk dönemlerden itibaren ilgili süreç ile alakalı her konuyu ayrıntılı ve kendilerinden emin bir şekilde tartışarak ve birbirinden oldukça farklı rivayetleri ele alıp değerlendirerek bu sahada zengin bir bilgi birikimi miras bırakmışlardır. Ancak bu birikim sistematik ve tarafsız bir şekilde ortaya koyulamadığı için daima görmezden gelinmeye veya manipüle edilmeye son derece açık olmuştur. Bundan dolayı nesnel bir bakış açısıyla söz konusu birikimin tespit edilmesi ve yorumlanması elzemdir. Bu çalışma da Müslüman tarihçilerin ilgili süreç hakkındaki bilgi birikimlerini ortaya koymayı ve yorumlamayı gâye edinmiştir.

Genel kabule göre 610 yılında indirilmeye başlanan Kur’ân-ı Kerîm, takriben yirmi üç yıl boyunca farklı zaman aralıklarında Cebrâil aracılığı ile Hz. Muhammed’e indirilmiş, ilk andan itibaren

ezber ve yazı yoluyla kayıt altına alınmış, Hz. Ebû Bekir döneminde cem‘ edilmiş, Hz. Osman’ın hilâfet yıllarında çoğaltılmış, Emevîler zamanında imlası tamamlanmış ve bugüne kadar orijinalliği bozulmadan gelmiş tek kutsal kitaptır. Ancak bu genel kabul, diğer kutsal metinlerde olduğu gibi söz konusu kitabın otantikliği ya da özgünlüğü tartışmalarına engel olamamıştır. Farklı gayelerle yapılan bu tartışmaların birçoğunda tarafların kendi görüşünü desteklemek için değişik bilgi ve belgeleri kendi bakış açıları doğrultusunda kullandığı görülmektedir. Bu çalışmada ise ilgili tartışmalara temas edilmeden yalnızca Müslüman tarihçilerin eserlerinde Kur’ân’ın Hz. Peygamber sonrası tarihi ile ilgili ne tür rivayetlere yer verildiği ve bu rivayetlerden nasıl bir sonuç elde edilebileceği konu edilecektir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ele aldığımız konu hakkında İslâm tarihçileri tarafından bugüne kadar kaleme alınmış müstakil bir makale, tebliğ, tez veya kitap çalışması bulunmamaktadır. Yalnızca Muhammed Hamîdullah’a ait *Kur’an-ı Kerim Tarihi* ve bu çalışmanın bittiği tarihte Kasım Şulul tarafından kaleme alınan *Kur’ân Tarihi* adlı kitap çalışması bu anlamda zikre değerlidir. Ancak söz konusu çalışmalardan, yalnızca Müslüman tarihçilerin Kur’ân tarihi hakkında neler söyledikleri ve bu söylenenler üzerinden ne gibi bir sonucun ortaya çıktığına dair bir sonuca ulaşamamaktadır. Zira her iki yazar da başta tefsir, kıraat ve hadis kitapları olmak üzere birçok eser türüne başvurmuşlar ve çalışmalarını bu şekilde vücuda getirmişlerdir.

Bu çalışma ise “Kur’ân’ın Cem‘ Edilmesi, Kur’ân’ın Çoğaltılması, Kur’an’ın Noktalanması ve Harekelenmesi” olmak üzere üç ana bölümde ve yalnızca meğâzî, siyer, genel tarih, şehir tarihi, futûhât, ensâb, tabakât ve vefeyât türündeki İslâm tarihinin ana kaynaklarından istifade edilerek kaleme alınmıştır. Zira ele aldığımız konu hakkında İslâm tarihçilerinin ne söylediklerini ve bu söylenenler üzerinden nasıl bir Kur’ân tarihi algısı ortaya çıktığını gözler önüne sermek ana hedefimizdir. Bununla birlikte gerekli durumlarda, bir tarihçinin ana kaynakları hiyerarşisinin ilk sıralarında yer alan tefsir ve hadis ilimlerinin ilk kaynaklarından da istifade edilmiştir. Ancak söz konusu kaynaklara, daha çok tarihçilerin onlara yapmış oldukları atıfları teyit etmek, tarih kaynaklarında yer alan bir takım bilgilerin kökenine inmek veya sağlamasını yapmak için müracaat edilmiştir. Yine son dönemde yazılmış araştırma-inceleme türü çalışmalardan da önemine binaen zaman zaman yararlanılmıştır.

1. Kur’ân’ın Cem‘ Edilmesi

Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber’in vefatını müteakiben Müslümanların idari sorumluluğunu üstlenmiş ve onun hilâfeti döneminde de Kur’ân, Allah Resûlü’nün hayatta olduğu zamanlardaki gibi okunup ezberlenmeye devam etmiştir. Ancak bu dönemde yaşanan irtidat ve isyan hareketleri bir taraftan devleti parçalanmanın eşiğine getirirken diğer taraftan da pek çok insanın ölümüne neden olmuştur. Yaşanan kanlı mücadelelerin yanı sıra bilhassa Yemâme Savaşı (12/633), Müslümanların Uhud’dan sonra en fazla kayıp verdikleri mücadele olmuş ve savaşın neticesinde 700’ü hâfiz

sahâbilerden olmak üzere toplam 2200 veya 1200 Müslüman şehit düşmüştür.¹ Bu elim hadise üzerine oldukça endişelenen Hz. Ömer, halifeye giderek Yemâme Savaşı'nda pek çok hâfızın (kurrânın) öldüğünü, diğer hâfızların da ölmesiyle Kur'ân'ın yok olmasından korktuğunu, bundan dolayı Kur'ân'ın cem' edilmesi yönünde bir emir vermesinin yerinde olacağını belirtmiştir.² Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir Allah Resûlü'nün yapmadığı bir şeyi nasıl yapabileceğini sormuş, fakat Hz. Ömer görüşünde ısrarcı davranmıştır.³ Akabinde halife Hz. Peygamber'in kâtipliğini yapmış olan Zeyd b. Sâbit'i konuyu görüşmek üzere davet etmiştir. Hz. Ömer'in de hazır bulunduğu görüşme sırasında Hz. Ebû Bekir Zeyd'e, hâfızlar arasında ölüm hadisesinin çoğaldığını, böyle giderse Kur'ân'ın yok olmasından endişelendiğini, Kur'ân âyetlerini toplamasının iyi olacağını, zira kendisinin genç, akıllı ve güvenilir bir kimse olduğunu, ayrıca Hz. Peygamber'e de kâtiplik/vahiy kâtipliği yaptığını söyleyip akabinde ondan vahyi (Kur'ân âyetlerini) araştırıp bulmasını ve hepsini cem' etmesini (bir araya getirme, iki kapak arasına alma) istemiştir. Kendisine verilen görevin bir dağı parça parça taşımaktan daha ağır olduğunu belirten Zeyd,⁴ deri parçalarında, hurma dallarında, yassı kürek kemiklerinde ve insanların hafızalarında yer alan Kur'ân âyetlerini bir araya getirmek üzere vakit kaybetmeden işe koyulmuştur.⁵

Hz. Ebû Bekir bu süreçte Hz. Ömer'den ve Zeyd b. Sâbit'ten mescidin kapısında oturup kendilerine getirilen âyetleri toplamalarını, eğer kendilerine Kur'ân'dan olduğu söylenip bilmedikleri bir âyet arz edilirse de bunun doğru olduğuna dair iki erkek şahit talep etmelerini istemiştir.⁶ Yapılan çalışma sonucunda farklı malzemeler aracılığıyla kayıt altına alınan Kur'ân âyetleri bir araya getirilmiştir. Bu doğrultuda "Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir..."⁷ mealindeki Tevbe Sûresi'nin son iki âyeti, sadece Huzeyme b. Sâbit tarafından heyete yani Hz. Ömer'e ve Zeyd b. Sâbit'e sunulmuş, bunun üzerine söz konusu âyetler hakkında bilgi sahibi olmayan Zeyd, Huzeyme'den şahit getirmesini istemiş, Hz. Ömer de ilgili âyetler

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Vâkıdî, *Kitâbü'r-ridde*, thk. Yahyâ el-Cebûrî (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1410/1990), 140; Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Küfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dârü'l-Advâ', 1411/1991), 1/32; Halife b. Hayyât Yemâme şehitlerinin sayısını 500 civarında vermekte, bunlardan 30 veya 50'sinin de hâfız olduğunu kaydetmektedir. Bk. Ebû Amr Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî (Riyad: Dârü Taybe, 1985), 111.

² Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. M. Th. Houtsma (Leiden: E. J. Brill, 1883), 2/152; İbnü'l-Esîr Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 3/8; Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beyrut/Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 1423/2002), "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; İbn Ebî Dâvûd Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. Eş'âs, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhibbüddîn Abdüssübhân Vâiz (Beyrut: Dârü'l-Beşîri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 1/158, 163.

³ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/152; Ayrıca bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/158, 163-164.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 5/311; Ayrıca bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/158-159, 164.

⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/8; Ayrıca bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/159, 164.

⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/311; Ayrıca bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/157.

⁷ et-Tevbe 9/128-129.

hakkında ona şahitlik etmiştir.⁸ Böylece çalışmalarını tamamlayan heyet, cem' edilen ve adına *Suhuf* (*Sahifeler, Mushaf*) denilen Kur'an'ı halifeye teslim etmiş ve söz konusu mushaf, Hz. Ebû Bekir'in ölümünden sonra ikinci halifeye, onun vefatını müteakiben de Hz. Ömer'in kızı ve aynı zamanda Allah Resûlü'nün eşi olan Hz. Hafsa'ya intikal etmiştir.⁹

Kur'an'ın cem' edilmesiyle ilgili olarak Zeyd b. Sâbit ve Hz. Ömer dışında vazifelendirilmiş başka bir ismin veyahut isimlerin olup olmadığı hususunda, yukarıda zikretmiş olduğumuz bilgilerden hariç Müslüman tarihçiler tarafından aktarılmış farklı bir rivayete tesadüf etmek nerdeyse mümkün değildir. Yalnızca Ya'kûbî'de (öl. 292/905'ten sonra) rastladığımız bir rivayette Kur'an'ın cem' edilmesiyle ilgili Hz. Ebû Bekir çekinceli davransa da Hz. Ömer'in bu işten vazgeçmediği, sonunda Kureyş'ten 25, ensardan 50 kişinin bu işle görevlendirildiği ve söz konusu ekipten de Kur'an'ı yazdıktan sonra ellerindeki metni fasih Arapçayı iyi bilen ve konuşan Saîd b. Âs'a arz etmeleri istendiği kaydedilmektedir.¹⁰ Ancak Hz. Peygamber vefat ettiği zaman Saîd'in henüz dokuz yaşlarında olduğu¹¹ hesaba katıldığında, söz konusu rivayetin ilgili kısmı ya da tamamı sıhhat açısından problemlili hale gelmektedir. Yine vahyin çoğaltılması başlığında ele alınması gereken ve tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece İbn Ebî Dâvûd (öl. 316/929) tarafından rivayet edilen, Hz. Osman'ın Kur'an çoğaltılırken insanların en akıcı ve en iyi Arapça konuşanı olarak Kureyş lehçesine uygunluğunu kontrol görevini Saîd b. Âs'a vermesi, zira onun lehçesi bakımından Allah Resûlü'ne en çok benzeyen kimse olması şeklindeki haberler¹² de Ya'kûbî'nin bu tür rivayetlerden etkilenmiş olabileceğini ortaya koymaktadır.

Ya'kûbî tarafından aktarılan diğer bir rivayete göre de Allah Resûlü vefat ettiği zaman Hz. Ali Kur'an'ı cem' etmiş (toplayıp bir araya getirmiş) ve onu deve üzerinde taşıyarak "İşte Kur'an, onu cem' ettim" demiştir. Bu işlemi yaparken Kur'an'ı yedi cüze (bölüm) ayıran Hz. Ali, sûreleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

Birinci Cüz: Bakara, Yûsuf, Ankebût, Rûm, Lokmân, Fussilet, Zâriyât, İnsân, Secde, Nâziât, Tekvîr, İnfîtâr, İnşikâk, A'lâ, Beyyine. İşte bu Bakara Cüzü'dür. 886 âyet ve 16 sûreden oluşmaktadır.

İkinci Cüz: Âl-i İmrân, Hûd, Hac, Hicr, Ahzâb, Duhân, Rahmân, Hâkka, Meâric, Abese, Şems, Kadir, Zilzâl, Hümeze, Fîl, Kureyş. Bu da Âl-i İmrân Cüzü'dür. 886 âyet ve 15 sûreden oluşmaktadır.

Üçüncü Cüz: Nisâ, Nahl, Mü'minûn, Yâsîn, Şûrâ, Vâkıa, Mülk, Müddesir, Mâûn, Tebbet, İhlâs, Asr, Kâria, Bürûc, Tîn, Neml. Bu da Nisâ Cüzü'dür. 886 âyet ve 17 sûreden oluşmaktadır.

⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/311; Ayrıca bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 3; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/159, 164-168.

⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/8-9; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecr, 1417-1419/1997-1999), 10/394; Ayrıca bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 3; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/165-169.

¹⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/152.

¹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/35.

¹² İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/206-211.

Dördüncü Cüz: Mâide, Yûnus, Meryem, Şuarâ, Zuhuf, Hucurât, Kâf, Kamer, Mümtehine, Târik, Beled, İnşirah, Âdiyât, Kevser, Kâfirûn. Bu da Mâide Cüzü'dür. 886 âyet ve 15 sûreden oluşmaktadır.

Beşinci Cüz: En'âm, İsrâ, Enbiyâ, Furkân, Kasas, Mü'min, Mücâdele, Haşr, Cuma, Münâfikûn, Kalem, Nûh, Cin, Mürselât, Duhâ, Tekâsür. Bu da En'âm Cüzü'dür. 886 âyet ve 16 sûreden oluşmaktadır.

Altıncı Cüz: A'râf, İbrâhîm, Kehf, Nûr, Sâd, Zümer, Câsiye, Muhammed, Hadid, Müzzemmil, Kıyâmet, Nebe', Gâşiye, Fecr, Leyl, Nasr. Bu da A'râf Cüzü'dür. 886 âyet ve 16 sûreden oluşmaktadır.

Yedinci Cüz: Enfâl, Tevbe, Tâhâ, Fâtır, Saffât, Ahkâf, Fetih, Tûr, Necm, Saff, Tegâbün, Talâk, Mutaffifin, Felak, Nâs. Bu da Enfâl Cüzü'dür. 886 âyet ve 16 sûreden oluşmaktadır.¹³

Yalnızca Ya'kûbî'nin zikrettiği bu rivayet de birkaç açıdan sorunlu gözükmektedir. Öncelikli olarak söz konusu rivayette yer alan sayıların çelişkili olduğu müşahede edilmektedir. Şöyle ki; müellif, Hz. Ali'nin Kur'an'ı yedi cüze ayırdığını söyledikten sonra her bir cüzde yer alan sûre isimleriyle âyet ve sûre sayılarını zikretmektedir. Ancak rivayette geçen sayılar bir araya getirildiği zaman toplamda 111 sûre kaydedildiği söylenmesine rağmen 109 sûre ismi verildiği, Fâtihâ, Ra'd, Sebe', Tahrim ve Alak sûrelerinin Kur'an'ın dışında bırakıldığı görülmektedir. Yine râvi ismi verilmeksizin "bazılarının rivayet ettiğine göre" lafzıyla rivayete başlanması da söz konusu haberin güvenilirliği açısından büyük bir şüphe uyandırmaktadır. Ayrıca her ne kadar mutedil olarak bilinse de müellifin Şiî bir aileye mensup olması, söz konusu rivayette neden yalnız kaldığını ya da rivayetin amacını ortaya koymasına bakımdan manidardır.

Bu kadar ayrıntılı olmamakla beraber Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ı cem' ettiğine dair İbn Kuteybe (öl. 276/889) ve İbn Ebî Dâvûd'da da bazı rivayetlere rastlamak mümkündür. Örneğin İbn Kuteybe, Hz. Ebû Bekir'e biat konusunu anlatırken Hz. Ali'nin "Kur'an'ı cem' etmeden giyinip çıkmamaya yemin ettim" demek suretiyle biatını geciktirdiğini zikretmektedir.¹⁴ İbn Ebî Dâvûd da "Hz. Ali'nin Kur'an'ı bir mushafta cem' etmesi" başlığı altında şöyle bir rivayete yer vermektedir: "Allah Resûlü vefat ettiği zaman Hz. Ali, Kur'an'ı bir mushafta cem' etmeden Cuma namazı haricinde dışarı çıkmayacağına dair yemin etti ve söylediği gibi de yaptı." Ancak müellif daha sonra rivayetin senedinde yer alan isimlerden Eş'as dışında hiç kimsenin mushaf kelimesini zikretmediğini, onun da hadis rivayeti konusunda sıkıntılı ve gevşek olduğunu (leyyinü'l-hadîs), "Kur'an'ı cem' edinceye kadar" sözünün "Kur'an hıfzını tamamlamak" anlamına geldiğini ve "Kur'an'ı cem' etti" tabirinin Kur'an'ı baştan sona ezberleyen kimseyi (hâfiz) ifade etmek için

¹³ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/152-154.

¹⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dârü'l-Edvâ', 1410/1990), 1/30; Ayrıca bk. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 2/268.

kullanıldığını aktarmaktadır.¹⁵ Dolayısıyla Ya'kübî ve diğer müellifler tarafından aktarılan Hz. Ali'nin Kur'an'ı Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde cem' ettiği ile ilgili rivayetlerin pek sağlam gözükmediği ve bu tür rivayetlerin olsa olsa ancak Hz. Ali'nin Kur'an hıfzını tamamlaması yönünde bir anlam ifade edebileceği ortaya çıkmaktadır.

2. Kur'an'ın Çoğaltılması

Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde artan fetihlerle İslâm coğrafyası genişlemiş ve başkent Medine'de veya Hicaz bölgesinde ikamet etmekte olan birçok sahâbî, kendi yaşadıkları yerden ayrılarak farklı şehir ya da bölgelere gidip yerleşmişlerdir. Ashab, yeni yaşadıkları coğrafyalarda Hz. Peygamber'in en yakın arkadaşları olarak birçok alanda olduğu gibi Kur'an eğitimi ve öğretimi konusunda da örneklik veyahut önderlik yapmışlar, bu bağlamda buldukları bölgelerin tefsir, hadis, fıkıh, dil, edebiyat ve kıraat ilimlerinde ekolleşmesine zemin hazırlamışlardır. Ancak her bir sahâbînin kendine has bilgi ve becerisi, zamanla farklı bölgelerde yaşayan Müslümanların diğer alanlarda olduğu gibi Kur'an okuyuşlarında da farklı anlayış ve uygulamalar sergilemelerine yol açmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'in sırdaşı olarak bilinen Huzeyfe b. Yemân, Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde böyle bir olaya şahitlik etmiştir. Fetih faaliyetlerinde bulunmak üzere Rey'de iken (30/650-51) Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî'ye yardım etmek için el-Bâb'a (Derbend) gönderilen Huzeyfe, yola çıkarken yanına Saîd b. Âs'ı da almış ve yardımcı kuvvet olması için onu Azerbaycan'da bırakmış, işini bitirip tekrar Irak'a dönmek üzere Saîd'in yanına gittiğinde ise bu süreçte yaşadıklarını ona şöyle anlatmıştır: "Bu seferimde ilginç bir durumla karşılaştım. Eğer bu durum kendi haline bırakılırsa, insanlar Kur'an'la ilgili ayrılığa düşerler ve bir daha onun etrafında birleşmeleri mümkün olmaz." Saîd karşılaştığı durumun ne olduğunu sormuş, Huzeyfe de sözlerine şöyle devam etmiştir: "Mikdâd b. Amr'dan (Esved) Kur'an okumayı öğrenen Hıms (Humus) ehlinde bazı insanlar, kendi okuyuşlarının diğerlerinden daha doğru olduğunu söylüyorlar. Dımaşklılar da 'Bizim okuyuşumuz diğer insanlarınkinden daha isabetlidir' diyor. Kur'an okumayı Abdullah b. Mes'ûd'dan öğrenen Kûfeliler de aynı şekilde kendi okuyuşlarını üstün görüyorlar. Basralılar ise Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den öğrendikleri okuyuşun daha güzel olduğunu savunuyor ve ellerindeki mushafa 'kalplerin özü (cevher, en iyi kısım)' ismiyle hitap ediyorlar." Kûfe'ye döndükten sonra Huzeyfe, bu durumu oradaki Müslümanlara da anlatarak çekincelerini paylaşmış, ashab ve tabîinden birçok kimse onun haklı olduğunu dile getirmiştir. Ancak Abdullah b. Mes'ûd ve etrafındakiler bu konudan rahatsız olmuşlar, yapılan konuşmalar neticesinde Huzeyfe, Saîd ve yanındakilerle tartışmıştır. "Vallahi ömrüm yeterse müminlerin emîrine gidip bu konuyu anlatacağım ve muhakkak buna el koymasını ondan rica edeceğim" diyerek şehri terk eden Huzeyfe, kısa süre sonra halifenin huzuruna çıkmış ve "Ben yalnızca bir uyarıcıyım. Ümmetin bu haline bir çare bulun (Ey mü'minlerin emiri! Yahudilerle Hristiyanların kendi kutsal kitapları üzerinde anlaşmazlığa düştükleri gibi bu ümmet de kendi aralarında ayrılığa düşmeden bir tedbir alın)" demek suretiyle başından geçenleri ve düşüncelerini tek

---

¹⁵ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/169-170.

tek anlatmıştır. Hz. Osman duyduklarından sonra ashâbı toplayıp durumu onlarla da istişare etmiş ve durumun ciddiyetini anlayan herkes Huzeyfe'nin düşüncelerine destek vermiştir. Bunun üzerine halife, Hz. Hafsa'ya "Yanında bulunan suhufu (sahifeler, mushaf) bize gönder de onu çoğaltalım (sonra da sana iade edelim)" şeklinde bir haber göndermiştir.¹⁶

Hz. Osman, ellerindeki mushafı yeniden gözden geçirerek çoğaltma işini muhacirun ve ensardan oluşan 12 kişilik bir heyete vermiştir. Ashabdan Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Saîd b. Âs, Abdullah b. Zübeyr ile tabîinden halifenin damadı Abdurrahman b. Hâris'in yer aldığı bu heyet çok geçmeden toplanmış ve görev dağılımına göre Übey yazdırmakla, Zeyd ya da Zeyd'le beraber Übey yazmakla, Saîd veya Saîd ile birlikte Abdurrahman b. Hâris de yazılanların i'rabını (Arapçaya/Kureyş lehçesine uygunluğunu) kontrol etmekle görevlendirilmiştir. Hz. Osman heyet üyelerini bir araya getirdikten sonra onlara şu şekilde hitap etmiştir: "Zeyd b. Sâbit ve sizler, Kur'ân'dan bir kelimenin Arapçası konusunda fikir ayrılığına düşerseniz onu Kureyş lehçesine göre yazın. Zira Kur'ân, onların lehçesiyle nâzil olmuştur." Vakit kaybetmeden Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında görevlerine başlayan heyet, "et-tâbût (التابوت)" kelimesinin yazımında ihtilafa düşmüş ve konuyu halifeye arz etmiştir. Buna göre Kureyşli heyet üyeleri bu kelimenin "et-tâbût (التابوت)" şeklinde yazılmasını söylerken, Zeyd b. Sâbit veyahut Übey b. Ka'b da "et-tâbûh (التابوه)" olduğunu savunmuştur. Konuyu dinleyen Hz. Osman ise "Onu Kureyş'in söylediği gibi 'et-tâbût (التابوت)' şeklinde yazın! Çünkü Kur'ân, onların lehçesiyle inmiştir" demek suretiyle görüşünü açıklamıştır.¹⁷ Yine İbn Şebbe (öl. 262/876) tarafından aktarılan bir rivayette Zeyd b. Sâbit, mushafı oluştururken "Müminlerden bazı kimseler Allah'a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; (vaadlerini) asla -değiştirmediler"¹⁸ mealindeki âyet ile Tevbe Sûresi'nin 128. ve 129. âyetlerini Huzeyme b. Sâbit'ten başka kimsede bulamamış ve bu âyetleri de mushafa dâhil etmiştir.¹⁹ Ancak bu rivayet, Ya'kûbî'nin zikretmiş olduğu sûrelerin nüzûl sıralamasına dair bilgi²⁰ ve Kur'ân'ın cem' edilmesi başlığında ele aldığımız benzer bir rivayetle beraber düşünüldüğünde sıhhat açısından güven vermemektedir. Zira Ya'kûbî'ye göre bahse konu olan Ahzâb Sûresi 23. âyet Medine'nin ilk yıllarında inzâl olan, Tevbe Sûresi'ndeki 128. ve 129. âyetler de en son inen âyetlerdir. Bundan dolayı söz konusu âyetlerin Hz. Osman dönemine kadar unutulmuş ya da fark edilmemiş olmaları pek mantıklı

¹⁶ İbn Asâkir Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415-1421/1995-2001), 39/241-242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/8; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/393-394; Ayrıca bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/195-203.

¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/466, 5/311-312; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: Dârü'l-İsfahânî, 1973), 3/991-994, 1000-1002; Ayrıca bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/196, 199-200; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 39/241; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/394.

¹⁸ el-Ahzâb 33/23.

¹⁹ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, 3/1000-1002; Ayrıca bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/197.

²⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, 2/32-33, 43.

gözükmemektedir. Eğer ilgili rivayetteki gibi bir durum yaşanmışsa da bunun Hz. Ebû Bekir dönemindeki mushaf çalışmaları sırasında gerçekleşmiş olması daha imkân dâhilindedir.

İbnü'l-Esîr'e göre hicretin 30. (650-51),²¹ farklı kaynak türlerinde geçen rivayetlerden çıkarımda bulunan Şulul'a göre ise 25/645 yılında²² işe başlayan heyet, bir müddet sonra kendilerine verilen görevi tamamlamış ve sonrasında kendisinden alınan mushaf Hz. Hafsa'ya iade edilmiştir. İbn Kesîr'in ifadesiyle *İmam Mushaf* veyahut *Osman Mushafı* adı verilen yeni istinsah edilmiş Kur'ân mushafları, Ya'kûbî'nin verdiği bilgiye göre Kûfe, Basra, Medine, Mekke, Mısır, Şam, Bahreyn, Yemen ve Cezîre bölgelerine gönderilmiştir. Ayrıca Hz. Osman, Müslümanların Kur'ân okuma konusunda ihtilafa düşmemeleri için bundan sonra yeni gönderilen mushafların esas alınmasını ve bu mushaflar dışındaki tüm Kur'ân nüshalarının yakılmak veya sıcak/sirkeli suda kaynatılmak suretiyle imha edilmesini emretmiştir. Yalnızca Kûfe'de bulunan Abdullah b. Mes'ûd bu emre itiraz etmiş ve elindeki mushafın imha edilmesine razı olmamıştır. Ancak o da kendisini ahabın icmama çağırın Hz. Osman'ın davetine icabet etmiş ve bir süre sonra elindeki mushafı teslim etmiştir.²³ Mervân b. Hakem Medine valisi olunca (41-42/661-662)²⁴ Hz. Hafsa'ya haber gönderip Kur'ân mushaflarının birbirleriyle çelişki arz etmemesi için, yakmak üzere yanında bulunan Hz. Ebû Bekir döneminden kalma mushafı istemiş, ancak o, valinin bu isteğini kabul etmemiştir. Hz. Hafsa vefat edince (45/665)²⁵ Mervân bu defa kardeşi Abdullah b. Ömer'e haber göndermiş ve ona ait mushafı kendisine teslim etmesini istemiştir. Hz. Hafsa'nın cenaze töreninden dönen Abdullah, söz konusu mushafı Mervân'a göndermiş ve o da Hz. Osman'ın çoğalttırmış olduğu mushaflar itham edilmesin diye bu mushafı imha ettirmiştir.²⁶

Kur'ân'ın çoğaltılması başlığında ele aldığımız rivayetler tabi ki yukarıda zikrettiklerimizle sınırlı değildir. Özellikle yeni mushafların yazılmasına dair Hz. Osman'ın neden böyle bir karar aldığı, bu vazifenin kimlere verildiği, oluşturulan heyetteki üyelerin görev ve sorumlulukları, heyetin faaliyetleri sırasında ne tür gelişmelerin yaşandığı ile ilgili bilhassa İbn Şebbe ve İbn Ebî Dâvûd tarafından zikredilen farklı rivayetlere rastlamak da mümkündür. Bu tür rivayetlerin bazılarında satır aralarında yer verilse de tamamı burada zikredilmemiştir. Zira söz konusu rivayetler dikkatlice

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/3, 8-9.

²² Kasım Şulul, *Kur'ân Tarihi (Kaynaklar, Terim-Süreç Analizi, Kadîm Mushaflar)* (İstanbul: Siyer Yay., 2022), 339-340; Ayrıca bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/209; Muhammed Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, trc. Abdülaziz Hatip-Mahmud Kanık (İstanbul: Beyan Yay., 2016), 47.

²³ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, 3/992, 994, 999, 1002, 1005-1009; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/196-197; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 39/241-243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10/394-396; Ayrıca bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/179-193, 196, 200-201, 204, 207-208, 210.

²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/25, 42; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 204-205; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1387/1967), 5/172.

²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/85; Belâzürî, *Ensâb*, 2/60; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/172.

²⁶ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, 3/1003-1004; Ayrıca bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 1/202-203, 211-212.

incelendiğinde bunların birçoğunun ya birbirinin tekrarı olduğu ya da Hz. Ebû Bekir zamanındaki vahyin mushaflaştırılması faaliyetleriyle karıştırılmış olabileceği müşahede edilmektedir.

3. Kur'an'ın Noktalanması ve Harekelenmesi

İslâm'ın farklı coğrafyalarda ve hızlı bir şekilde yayılması, Arap olmayan Müslüman sayısının da günden güne artmasına vesile olmuştur. Ancak bu durum, aslında bir zenginlik olsa da kültürel olarak bazı farklılıkları beraberinde getirmiş ve bu anlamda Araplarla birlikte yaşamaya başlayan diğer Müslüman unsurlar zamanla Arapçanın yanlış kullanımının en önemli nedenlerinden biri haline gelmiştir. Yine Hz. Osman döneminde çoğaltılan mushaflarla Müslümanların Kur'an okuyuşlarında birliktelik sağlanması için önemli bir adım atılmışsa da bahse konu olan diğer Müslüman unsurlar Kur'an kıraatinde de hataların meydana gelmesine yol açmıştır. Bunun sebebi ilk dönemde güçlü dil kabiliyetine sahip olan ve Kur'an'ı iyi okuyuculardan öğrenen halk, nokta ve hareke gibi bir yardımcı unsura ihtiyaç duymazken Arap olmayan yeni Müslümanların böyle bir yetenekten mahrum olmasıdır. Nitekim İbn Asâkir'in (öl. 571/1176) aktardığına göre Hz. Ali'ye gelen bir kişi, "Essselâmü aleyküm ey mü'minlerin emiri! 'Onu da adım atanlardan başkası yemez'²⁷ âyetinde yer alan 'الخاطون' (adım atanlar)' kelimesini nasıl okuyorsun? Vallahi her insan adım atar?" diye sormuştu. Duyduğu soru karşısında tebessüm eden Hz. Ali, "O âyetteki kelime 'الخاطون' (adım atanlar)' değil 'الخاطون' dur (günahkârlar)" şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine soruyu soran kişi de "Doğru söyledin ey mü'minlerin emiri! Allah kuluna zulmedecek değildir" demiştir. Yaşanan bu hadise üzerine Hz. Ali, Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye (öl. 69/688) "Arap olmayan birçok millet topluca İslâm'a girdi. Dillerini doğru kullanabilsinler diye insanlar için bir yol bul" şeklinde bir talimat vermiş, o da mushafın doğru bir şekilde okunmasını temin edecek üstün, esre ve ötreği simgeleyen bir noktalama usulü belirlemiştir.²⁸ Yalnızca İbn Asâkir tarafından zikredilen bu rivayete göre Kur'an mushafları üzerindeki imlâ faaliyetleri Hz. Ali döneminde başlamış gözükmektedir. Fakat başka herhangi bir Müslüman tarihçi tarafından aktarılmamış olan söz konusu bilgi, sıhhat açısından problem teşkil etmekte ve teyide ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca bu tarz rivayetlerde Hz. Ali sempatisi ve onu ön plana çıkarma gayretinin de etkili olduğu söylenebilir.

İbnü'n-Nedîm (öl. 385/995 [?]) ve İbnü'l-Kıftî'nin (öl. 646/1248) aktarmış olduğu diğer bir rivayete göre de nahve²⁹ dair bilgilerini Hz. Ali'den alan Ebü'l-Esved ed-Düelî, bu bilgileri kimseye paylaşmaz ve kimseye öğretmezdi. Bu durum Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Irak valisi Ziyâd b. Ebîh (45-53/665-673) tarafından gönderilen, "Öyle bir şey yap ki, insanlar için rehber olsun ve onunla Allah'ın kitabı da bilinsin" emrine kadar devam etmiştir. Ebü'l-Esved ilk başta bu işi yapmak istememiş ve kendisinin mazur görülmesini talep etmiştir. Ancak daha sonra günün birinde Kur'an okuyan bir kimsenin "... Allah ve resulünün müşriklerle hiçbir bağı yoktur..."³⁰ âyetini kesre ile okuduğunu

²⁷ el-Hâkka 69/37.

²⁸ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 10/244.

²⁹ Nahiv: Arapça gramerinin söz dizimi kuralları ile i'rab bölümünü kapsayan ilim.

³⁰ et-Tevbe, 9/3.

işitmiştir. Bu duruma çok şaşırarak Ebü'l-Esved "İnsanların bu kadar kötü bir durumda olduğunu düşünmemiştim" diyerek Ziyâd'a şöyle haber göndermiştir: "Valinin yapılmasını istediği görevi yapmaya hazırım. Bana dili düzgün (iyi konuşan) bir kâtip göndersin." Bunun üzerine önce Abdülkays kabilesinden bir kâtip gönderilmiş ama Ebü'l-Esved onu beğenmemiştir. Akabinde aynı kabileden başka bir kâtip yönlendirilmiş ve bu kez gelen kâtipi beğenip onunla çalışmayı kabul etmiştir. Ebü'l-Esved söz konusu kâtime, "Ben bir harfi telaffuz ederken ağzımı açarsam, sen onun üzerine bir nokta koy. Ağzımı kapatırsam, onun önüne bir nokta koy. Kesreli okursam, noktayı harfin altına koy. Eğer harfin üzerinde durarak gunne yaparsam, bu defa noktayı iki tane yap" demek suretiyle çalışmalarına başlamıştır.³¹

Ebü'l-Esved ed-Düeli tarafından yapılan çalışma sonunda Kur'ân'da yer alan kelimelerin son harfi noktalar yardımıyla harekelenmiştir. Bu faaliyet sayesinde okuma ile ilgili büyük bir kolaylık sağlanmış, ancak yapılan yanlışların tam olarak önüne geçilememiştir. Zira Arapçayı ve Kur'ân'ı yeni öğrenen insanlar alfabe de yer alan benzer harfleri ayırt etme konusunda güçlük çekmeye devam etmiştir. Nitekim Abdülmelik b. Mervân'ın iktidar yıllarında Irak coğrafyası, Kur'ân'ı yanlış okuyanların gündün güne çoğaldığı bir bölge haline gelmiştir. Durumdan endişelenen Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfi (75-95/694-714), bu sorunun nasıl çözüleceği ve benzer harflerin birbirinden ne şekilde ayırt edilebileceğini kâtipleriyle istişare etmiştir. Neticede Haccâc'ın kâtipi Nasr b. Âsım (öl. 89/708 [?]) ve Merv kadısı Yahyâ b. Ya'mer (öl. 89/708 [?]) birbirine benzer harfleri noktalamak suretiyle yeni mushaflar yazmış ya da yazdırmışlardır.³² Yine Zehebî'nin aktarmış olduğu bir rivayette Haccâc dönemindeki mushaf çalışmalarında yer alan isimlerden biri olarak Râşid b. Necîh'in de adı zikredilmektedir.³³ Çalışmalar tamamlandıktan sonra Haccâc yeni yazdırdığı mushafları büyük şehirlere ve Medine'ye göndermiştir. Medine'ye giden mushaf, diğerlerinden daha büyük olup bir sandık içine konularak Mescid-i Nebevî'de muhafaza edilmiştir. Söz konusu sandık Perşembe ve Cuma günleri açılmış ve sabah namazlarından sonra bu mushaftan Kur'ân tilaveti yapılmıştır.³⁴ Sonraki süreçte Halîl b. Ahmed (öl. 175/791), günümüzde de kullanılmakta olan hareketleri ve diğer noktalama işaretlerini geliştirmek suretiyle mushaf çalışmalarına neredeyse son halini vermiştir. Onun bu doğrultuda yapmış olduğu çalışmaların en dikkat çekenleri, mushaflara ilk

³¹ İbnü'n-Nedîm Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 1430/2009), 1/104-105; İbnü'l-Kıftî Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire/Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî/Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986), 1/40; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü Sâdir, 1994), 2/537; Ayrıca bk. Ebü Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*, thk. İzzet Hasan (Kahire/Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır/Dârü'l-Fikr, 1406/1986), 3-4.

³² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/32, 6/175; Ayrıca bk. Dânî, *el-Muhkem*, 5-6; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/411, 510.

³³ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003), 3/860.

³⁴ Muhammed b. Hasen b. Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, thk. Salah Abdülazîz b. Selâme (Medine: Merkezü Buhûs ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere, 1424/2003), 124; Ayrıca bk. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, 1/7.

kez hemze (vasıl ve katı' hemzeleri), teşdid (şedde), revm ve işmâm gibi imlâ işaretlerini koymuş olmasındır.³⁵

Sonuç

İslâm tarihi kaynaklarına göre Kur'ân'ın cem' edilmesi, Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde gerçekleşmiştir. Bedir'den sonra Müslümanların en fazla kayıp verdiği Yemâme Savaşı'nı müteakiben Hz. Ömer'in teklifiyle başlayan faaliyetler, Zeyd b. Sâbit ve Hz. Ömer'in koordinesinde yürütülmüş ve hakkında şüpheye düşülen âyetler için iki şahit talep edilmiştir. *es-Suhuf* adı verilen iki kapak arasına alınmış bu Kur'ân, halifeye teslim edilmiş ve söz konusu mushaf, Hz. Ebû Bekir'in ölümünün ardından ikinci halifeye, onun vefatından sonra da Hz. Ömer'in kızı ve aynı zamanda Allah Resûlü'nün eşi Hz. Hafsa'ya intikal etmiştir.

Kur'ân'ın çoğaltılmasına dair ilk girişim Hz. Osman döneminde vuku bulmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan Müslümanlar arasındaki kıraat farklılıkları, Huzeyfe b. Yemân tarafından halifeye iletilmiş ve onun teklifiyle bu ayrılığa bir son verilmesi için Zeyd b. Sâbit başkanlığında 12 kişilik yeni bir heyet oluşturulmuştur. Hz. Osman'ın direktifleri doğrultusunda Hz. Hafsa'nın elindeki mushaf ve Kureyş lehçesi esas alınarak büyük şehirlere gönderilmek üzere yeni mushaflar yazılmıştır. Hazırlanan mushaflar İslâm coğrafyasındaki eyalet başkenti statüsündeki şehirlere gönderilmiş ve Müslümanlardan ellerindeki diğer mushafları imha edilmek üzere teslim etmeleri istenmiştir. Heyetin çalışmalarından sonra Hz. Hafsa'ya iade edilen mushaf da onun vefatını müteakiben Medine valisi Mervân b. Hakem tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Kur'ân'ın imlâsı ile ilgili ilk çalışmalar Irak valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından Ebû'l-Esved ed-Düelî'ye yaptırılmıştır. Bu doğrultuda Kur'ân'daki kelimelerin sonlarına harekelerini belli etmek üzere noktalar konulmuştur. Ancak yapılan bu çalışmalar da bir müddet sonra yanlış okumaların önüne geçememiş ve bu defa Abdülmelik b. Mervân'ın Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi önderliğinde Nasr b. Âsım ile Yahyâ b. Ya'mer birbirine benzer harfleri noktalamak suretiyle yeni mushaflar yazmış ya da yazdırmışlar ve hazırlanan bu mushaflar Haccâc tarafından büyük şehirlere ve Medine'ye gönderilmiştir. Sonraki süreçte ise Halîl b. Ahmed günümüzde de kullanılmakta olan harekeleri ve diğer noktalama işaretlerini geliştirerek mushaf çalışmalarına hemen hemen son halini vermiştir.

Kaynakça

Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut/Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1423/2002.

³⁵ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Kitâbu Subhu'l-a'sâ* (Kahire: Darü'l-Küttübî'l-Hidiviyye/Sultâniyye/Mısriyye, 1331-1340/1913-1922), 3/161; Ayrıca bk. Dâni, *el-Muhkem*, 6.

- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*. thk. İzzet Hasan. Kahire/Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır/Dârü'l-Fikr, 1406/1986.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî. Riyad: Dârü Taybe, 2. Basım, 1985.
- Hamîdullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. trc. Abdülaziz Hatip-Mahmud Kanık. İstanbul: Beyan Yay., 2016.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415-1421/1995-2001.
- İbn A'sem el-Kûfî. Ebû Muhammed Ahmed. *Kitâbü'l-Fütûh*. thk. Ali Şîrî. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Advâ', 1411/1991.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. Eş'âs. *Kitâbü'l-Mesâhif*. thk. Muhibbüddîn Abdüssübhân Vâiz. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşîri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1423/2002.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Kahire: Dârü Hecr, 1417-1419/1997-1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şîrî. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Edvâ', 1410/1990.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Cidde: Dârü'l-İsfahânî, 2. Basım, 1973.
- İbn Zebâle, Muhammed b. Hasen. *Ahbâru'l-Medîne*. thk. Salah Abdülazîz b. Selâme. Medine: Merkezü Buhûs ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere, 1424/2003.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire/Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî/Müessetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. 2 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 1430/2009.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Kitâbu Subhu'l-a'sâ*. 14 cilt. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Hidiviyye/Sultâniyye/Misriyye, 1331-1340/1913-1922.
- Şulul, Kasım. *Kur'ân Tarihi (Kaynaklar, Terim-Süreç Analizi, Kadîm Mushafklar)*. İstanbul: Siyer Yay., 2022.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 2. Basım, 1387/1967.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vakîd. *Kitâbü'r-ridde*. thk. Yahyâ el-Cebûrî. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1410/1990.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. M. Th. Houtsma. 3 cilt. Leiden: E. J. Brill, 1883.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003.